

Advies Duurzaamheid

Vier lenzen op duurzaamheid

Team Stadsadviseurs - Oktober 2025

Colofon

Advies Duurzaamheid - Vier lenzen op duurzaamheid is een onafhankelijke publicatie van het Team Stadsadviseurs van Den Haag.

Team Stadsadviseurs (TSa) bestaat uit:

Wout van der Heijden
(Stadsadviseur Stedelijke Kwaliteit)

Ingeborg Thoral
(Stadsadviseur Publiek Domein)

Pim Meijer
(Stadsadviseur Sociale Dimensie)

Bas Rensen
(Secretaris)

Meer informatie over het Team Stadsadviseurs en haar werkwijze:
www.stadsadviseurs.nl

Contact secretariaat: TeamStadsadviseurs@denhaag.nl

Beelden uit de beeldbank Den Haag (rechtenvrij), tenzij anders vermeld

Oktober 2025

Naar een duurzamer Den Haag

Duurzaamheid is een begrip om over te struikelen. Het gaat over zoveel; over vergroenen, gezondheid, geld en goede partners. Ook over maatschappelijke waarde en sociale problemen. Wat is duurzaamheid eigenlijk voor Den Haag? En hoe zorgen we ervoor dat ieder op diens eigen manier zich tot dit begrip kan verhouden? Team Stadsadviseurs adviseert daarvoor duurzaamheid altijd te bezien vanuit vier lenzen.

Vanuit de wens om te begrijpen hoe de term 'duurzaamheid' meer tot leven kan komen in Den Haag, heeft het Team Stadsadviseurs (TSa) een breed onderzoek gedaan in de stad (voor de onderzoeksopzet en verantwoording, zie bijlage 1).

Doel van het TSa hierbij was om de taal rondom duurzaamheid als ervaren barrière te helpen slechten en een heldere rol voor de gemeente te adviseren in het brede speelveld van verduurzaming.

Resultaat is een eerste aanzet voor een stadsverhaal over duurzaamheid voor Den Haag en een advies over de (voorbeeld)rol van de gemeente hierbinnen.

Advies: gebruik vier lenzen

Gesprekken van het TSa over duurzaamheid leverden een grote rijkdom aan verhalen en denkrichtingen op over duurzaamheid. Verschillend per persoon, per wijk en per achtergrond. Wat de verhalen en denkrichtingen van deelnemers gemeenschappelijk hebben, is het perspectief dat ze kozen, ofwel de 'lens' waardoor ze naar het vraagstuk keken. Vier lenzen zijn bepalend voor hoe de stad duurzaamheid beleeft.

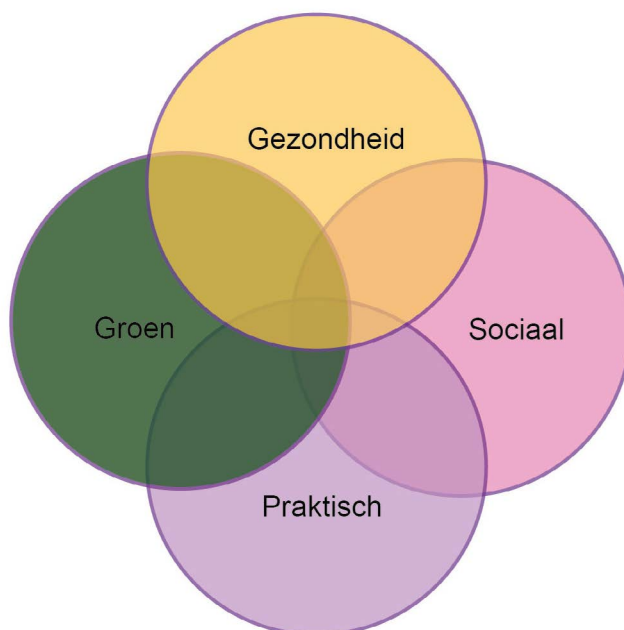
De lenzen overlappen, vullen elkaar aan en conflicteren soms met elkaar. Geen van allen zijn ze in zichzelf genoeg om 'duurzaamheid' te dekken. Maar alle vier zijn ze cruciaal om te begrijpen hoe mensen in de stad duurzaamheid beleven.

We adviseren daarom om in maatschappelijk en politiek debat, beleidsvorming en uitvoering van verduurzaming altijd te maken keuzes vanuit deze vier lenzen te bezien. Hiermee sluit de verduurzaming van Den Haag aan bij een zo breed mogelijk palet aan ideeën, overtuigingen en wensen van inwoners en ondernemers.

De lenzen zijn:

- De groene stad
- De gezonde stad
- De sociale stad
- De praktische stad

De lenzen worden in de volgende hoofdstukken beschreven. Ze vormen de basis voor het TSa advies aan de gemeente over haar (voorbeeld)rol per lens. De adviezen zijn gebaseerd op input uit de stad en de vijf cruciale taken die een overheid te vervullen heeft in transities. Die vijf taken zijn: richting geven, governance creëren, het nieuwe stimuleren, het onduurzame destabiliseren en interne structuren en capaciteiten creëren¹.

Afbeelding 1: de vier lenzen

De groene stad

Afbeelding 2: Stenig straatbeeld in Den Haag Bron: Regio 15, website Den Haag FM

Den Haag heeft weinig groen per inwoner, terwijl groen cruciaal is voor een leefbare stad met gezonde inwoners. Geef daarom meer ruimte aan groen, en minder aan de auto. Doe dat door vergroening van de 'armste & warmste' straten en van pleinen. En help bewonersinitiatieven heel praktisch.

Analyse: wat is de achtergrond van de Lens?

Hitte in de zomer. Straten ingericht voor de auto, niet voor de voetganger of fietser. Geen plek om te spelen in het groen; het park is ver weg. En als je op je balkon zit hoor je... auto's. Geen kwetterende vogels, geen zoemende bijen.

Veel woningen, weinig groen per inwoner

Den Haag is een stad met veel woningen dicht bij elkaar. In sommige wijken is er tussen de woningen veel asfalt en steen, en te weinig groen voor een prettige leefbare buurt. Hoewel de stad relatief veel groen heeft - met de duinen, stranden en parken (ca 25% van het oppervlak) - is het groen per bewoner beperkt (47 m² / inwoner²). Den Haag wordt in de volksmond wel eens de 'heetste stad van Nederland' genoemd. En dat heeft effect op de gezondheid van de bewoners³. Ouderen, baby's en zieken hebben last van de hitte. Zowel bewoners als gemeente zien dit en werken aan vergroeningsplannen voor de wijken met veel woningen en veel steen⁴.

De waarde van groen

Groen levert fijne en gezonde wijken op om in te wonen. Groen en natuur in de stad helpen tegen de hitte. Groen kan een paar graden verschil maken in een stad. Bijvoorbeeld; bomen koelen een stad tot 3 graden en dragen zo bij aan een prettige gevoelstemperatuur. In groene plekken kan water in de bodem zakken, wat wateroverlast voorkomt. Groen helpt ons omgaan met het steeds extremere weer; hogere temperaturen in de zomer, meer en grotere hoosbuien. Groen biedt een plek voor de dieren in de stad om te wonen, te schuilen of te eten. Daarnaast nodigen bomen, bloeiende planten en dieren mensen uit om naar buiten te gaan. Buiten te spelen, te wandelen, te sporten en te ontmoeten. Mensen worden blij van groen, het helpt bij een gezond lijf en een gezonde geest⁵.

Minder auto's als voorwaarde voor meer groen

Wil je meer groen in de stad, dan kost dat ruimte. Ruimte die meestal ten koste gaat van iets anders. De auto (als systeem) is de enige die voldoende ruimte kan afstaan, om echte vergroening mogelijk te maken. Denk aan smallere of minder rijbanen en verminderen van het aantal parkeerplekken of auto's in hubs naar de randen van wijken brengen. Voor forse vergroening in een verdichtende stad, is het nodig dat de auto ruimte inlevert⁶. Dit is namelijk de grootste ruimtevrager in de openbare ruimte.

En de ruimtebenutting van de auto is inefficiënt; auto's staan 96% van de tijd stil. En als ze rijden zit er vaak maar één persoon in⁷. Laat groen dus voor gaan op ruimte voor de auto.

Conclusies: welke overtuigingen bevat deze lens?

- De groene stad stimuleert geluk, verbinding en gezondheid;
- De groene stad draagt bij aan klimaatadaptatie, beperken van hittestress en vergroten van de biodiversiteit;
- Het beperken van de automobilititeit en auto-infrastructuur (rijbanen, parkeervakken) is een voorwaarde om fors meer groen in de stad mogelijk te maken.

Vandaag: wat gebeurt er al vanuit deze lens?

Zowel de gemeente als bewoners werken al volop aan vergroening van de stad. De gemeente heeft hiervoor het actieprogramma Klimaatadaptatie en Vergroenen Versteende Wijken. Initiatiefnemers doen aan 'tegelwippen' via Operatie Steenbreek, maken geveltuintjes of vergroenen samen hun buurt. Duurzaam Den Haag speelt hier een belangrijke ondersteunende rol in. De gemeente heeft een website ingericht met allerlei voorbeelden over groeninitiatieven en hoe je zelf mee kan doen.

Advies: welke (voorbeeld)rol kan de gemeente nemen vanuit deze lens?

1. Vergroen waar de impact het grootst is

Vergroen straten, straat voor straat, met een lange adem, vanuit een meerjarig programma met breed maatschappelijk en politiek draagvlak. Start met straten in de 'armste en warmste' wijken. Dat zijn wijken waar het hitte-eilandeffect het grootst is én het gemiddelde inkomen het laagst.

Afbeelding 3: Parklet in Ivona-Frankivsk in Oekraïne.

Fotograaf: Sergiy Palamarchuk CC BY-SA 4.0

Vergroen ontmoetingsplekken zoals buurtpleinen, speelplekken en schoolpleinen. Daar waar mensen elkaar nu al ontmoeten, heeft vergroening een groot effect op de beleving. Iedereen praat over de prettige nieuwe inrichting, en men is zo zelf meer genegen op andere plekken ook zelf te vergroenen.

2. Laat zien wat het effect kan zijn door groene 'acupunctuur'

Om mensen te laten ervaren dat groen prettig is en een andere toekomst voorstelbaar en voelbaar te maken, kan het zinvol zijn om tijdelijk een plek te vergroenen. Bijvoorbeeld door een 'wandeland bos' te plaatsen op een stenig plein (afbeelding 4). Of door de tijdelijke groene invulling van een parkeerplek met planten en bomen (afbeelding 3).

Dit kan tijdelijk en snel, met een vliegende brigade vanuit de gemeente. Een clubje mensen met de middelen om snel te schakelen op basis van initiatief van een buurt. Om zo in samenspraak uit te vinden wat past bij de straat of buurt en samen te werken naar een permanente herinrichting.

3. Help vergroeningsinitiatief in de stad

Ondersteun de vergroeningsinitiatieven heel praktisch. Zorg dat het huidige gemeentelijk groenloket⁸ nog beter ingericht en vindbaar wordt, zodat inwoners en gemeente snel en gemakkelijk met menskracht, geld en mandaat samen kunnen werken. Lever materialen en beplanting voor de inrichting en beloon het zelfwerk. En neem drempels weg voor vergroenen. Put daarbij inspiratie uit voorbeelden van andere steden zoals de Tegeltaxi of Groenadoptie.

Maakruimte: hoe kan de stad meedoen vanuit deze lens?

Stel je voor dat we de top 50 'armste & warmste' straten in Den Haag vanaf morgen groener gaan maken. Wat zou jij hierin kunnen bijdragen? En kun je je voorstellen hoe het is om door deze groenere Haagse straten te wandelen?

Als jij een vierkante meter in Den Haag groen zou mogen maken, welke vierkante meter zou dat dan zijn? En wat heb jij nodig om mee te doen?

Een groenere stad maken we samen. Ook jij kunt daaraan bijdragen. Waar zullen we beginnen?

Afbeelding 4: Wandeland bos in Leeuwarden.

Fotograaf: Lucas Kemper / Merk Frysland

De gezonde stad

Afbeelding 5: Spelende kinderen op het Haagse Strand.

Den Haag kent een fors verschil in gezonde levensjaren tussen wijken. De maatschappelijke en economische waarde van gezondheid is groot én de stad heeft er flinke invloed op. Zet vol in op schone lucht, de meest invloedrijke factor. Zet beheergelden bewust ongelijk in om verschillen per wijk te verkleinen. En breng bewonersinitiatieven in kaart en help ze.

Analyse: wat is de achtergrond van de Lens?

Slecht geïsoleerde huizen. Stenige wijken die niet uitnodigen om te bewegen of te ontmoeten. Het stinkt naar uitlaatgas, er ligt zwerfafval en er is herrie op straat. Kunnen kinderen hier dan gezond opgroeien?

Verskil in gezondheid tussen wijken

De levensverwachting in Den Haag verschilt sterk per wijk. In de Haagse wijken Moerwijk en Laak leven mensen gemiddeld acht jaar korter en vierentwintig jaar in mindere gezondheid dan gemiddeld in de stad⁹. De redenen zijn divers. Geen toereikend inkomen, tochtige huizen of opgroeien in een onveilige buurt. Ook leefstijl, gebrek aan een sociaal netwerk en gebrek aan voldoende beweging spelen een rol. Met de hoogste bevolkingsdichtheid van Nederland¹⁰ en een groeiopgave van 100.000 extra inwoners in 2050¹¹, vragen steeds meer inwoners van Den Haag zich af of hun kinderen hier nog gezond kunnen opgroeien.

Het belang van gezondheid

In een gezonde stad is de lucht schoon, is het zwerfafval tot het minimum beperkt en nodigt de openbare ruimte uit tot bewegen. Er is gezond en betaalbaar voedsel en er zijn gezonde (tocht- en schimmelvrije) huizen.

Een gezonde stad draagt daardoor bij aan het welzijn van haar inwoners; de fysieke en mentale gezondheid van mensen. Gezondheid heeft daarmee een maatschappelijke¹² en economische waarde. Eén procent stijging van de gezondheid, of één procent stijging van groen levert een waardestijging van de stad op (perspectief brede welvaart). Mensen leven langer en gelukkiger. Een gezonde, prettige, leefbare stad heeft ook economische waarde. Bedrijven willen zich er graag vestigen en zijn eerder bereid tot investeringen. Gezondheid hangt rechtstreeks samen met duurzaamheid, hoe gezonder de planeet, hoe gezonder haar inwoners kunnen zijn¹³.

De invloed van de stad

De stad, de fysieke leefomgeving van inwoners van Den Haag, heeft invloed op de gezondheid van de inwoners. Den Haag scoort laag op de Gezonde Stad Index¹⁴, er is dus volop noodzaak voor verbetering. Luchtkwaliteit is de belangrijkste beïnvloedbare factor. Minder vervuilende auto's helpt, net als beter geïsoleerde en gasloze huizen. De inrichting en het beheer van de buitenruimte draagt ook bij aan de gezonde stad. Een gezonde stad heeft voldoende groen voor verkoeling, schone lucht en recreatie. Er is veel ruimte voor voetgangers en fietsers, met veilige en schone routes. Dit stimuleert mensen om te bewegen en de auto te laten staan. En maakt ruimte voor ontmoeten, sociale interactie en rust.

Conclusies: welke overtuigingen bevat deze lens?

- In een gezondere stad leven mensen langer en gelukkiger;
- Een gezondere stad vergroot de leefbaarheid, het welzijn van inwoners en de economische waarde;
- Gezondheid is een sterke drijfveer voor mensen om in (duurzame) actie te komen, zeker als het om de gezondheid van (hun) kinderen gaat.

Vandaag: wat gebeurt er al vanuit deze lens?

Den Haag heeft sinds begin 2025 een zero-emissiezone in het centrum (en vanaf 2026 ook in delen van Haagse Hout, Loosduinen, Segbroek en Scheveningen). Er is een verbod op reclames voor fossiele brandstoffen; een wereldprimeur. Er is geluidsdempingsbeleid om geluidsoverlast van vooral horeca, evenementen en verkeer te verminderen. En in de stad zijn veel initiatieven die bijdragen aan gezondheid, zoals buurtmoestuinen, vergroening van wagenparken of stimuleren van beweging. De gemeente heeft als een van de weinige gemeenten in Nederland een eigen actuele voedselstrategie.

Advies: welke (voorbeeld)rol kan de gemeente nemen vanuit deze lens?

4. Zet in op schone lucht

Emissievrije zones: breidt de komende jaren gestaag de emissievrije zones uit, in locatie en type voertuigen, om zo in grotere delen van de stad effect te hebben.

Prioriteit aan alternatieven voor de auto: richt de stad primair in voor voetgangers en fietsers en zorg voor goed OV. Reductie van autogebruik leidt tot minder uitstoot. Bijeffect is dat er op termijn meer ruimte ontstaat voor groen en voor spelende kinderen.

Gasloze goed geïsoleerde woningen: zet - via prestatieafspraken - samen met woningcorporaties vol in op gasloze en goed geïsoleerde woningen en ontmoedig houtstook via kachels om lokale uitstoot te verminderen.

5. Zet beheergelden bewust ongelijk in

Er is onvoldoende budget voor het perfect beheer van de openbare ruimte. Er worden continu keuzes gemaakt waar gelden voor toe te wijzen. Zet beheergelden zo in dat ze de gezondheid maximaal bevorderen, daar waar het het hardst nodig is. Dat betekent dat gelden ongelijk worden ingezet: wijken met een lagere levensverwachting krijgen meer beheergelden per inwoner. Dit helpt om de openbare ruimte te verbeteren, zwerfafval mee aan te pakken en daarmee de leefbaarheid te verhogen.

6. Help gezondheidsinitiatief in de stad

Ondersteun de gezondheidsinitiatieven heel praktisch. Zorg dat er een 'loket' is met menskracht, geld en mandaat om snel mee samen te werken. Bijvoorbeeld: help initiatieven tegen zwerfafval met prikkers, geef voedseltuinen de ruimte. Beloon het zelfwerk met aandacht en energie.

Breng alle gezonde initiatieven in kaart via een 'scanner gezonde stad', zodat initiatieven zichtbaar worden, hun impact meetbaar en zodat ze inspiratie vormen voor herhaling in andere buurten.

Maakruimte: hoe kan de stad meedoen vanuit deze lens?

Gezondheid begint bij bewustwording. Welke keuzes maak jij op dit moment voor jouw gezondheid of die van je dierbaren? Welke keuzes zou je willen maken maar maak je nog niet?

En wat houdt jou hierin tegen? Kan iemand om je heen (uit jouw wijk?) je daarin helpen of stimuleren? En kan de gemeente jou over drempels helpen die groot of klein voelen, door iets te veranderen in de stad?

Ook jij kunt, op jouw eigen manier, tempo en binnen de mogelijkheden die jij hebt een verschil maken voor een gezonder Den Haag. Voel jij al hoe?

Afbeelding 6: Deelnemers aan de Den Haag Vredesmarathon

De sociale stad

Afbeelding 7: Interactie tussen jong en oud bij de 'aanschuiftafel'

Samenleven staat onder druk in Den Haag. Duurzaam initiatief is een kans voor meer ontmoeting en het vergroot kansen voor mensen in de stad. Geef daarom ruimte aan sociaal initiatief, spreek heldere taal en omarm actieve gemeenschapsvorming.

Analyse: wat is de achtergrond van de Lens?

Ik ken mijn burens eigenlijk niet echt. Ik zie een vuilniszak naast de container, maar weet niet wie ik moet aanspreken. Mensen groeten elkaar niet op straat. Ik eet ongezond en beweeg eigenlijk te weinig, maar ik weet niet wie ik kan vragen me te helpen.

Samenleven onder druk

Het samenleven in stedelijke omgevingen zoals Den Haag staat in algemene zin onder druk. Gemeenschapszin is steeds lastiger vanzelfsprekend. Den Haag wil een stad zijn waar iedereen mee kan doen. Daar moet je elkaar voor kennen. Verharding van het maatschappelijk debat en polarisatie dragen daar niet aan bij. Mensen die moeite hebben om rond te komen, richten zich vaak eerst op hun eigen bestaanszekerheid en pas daarna op de ander. En hoe langer sociale problemen in stand blijven, hoe groter de kans dat dit ook voor een volgende generatie 'het normaal' is¹⁵. Bestaanszekerheid, eenzaamheid en segregatie zijn hardnekkige sociale uitdagingen. Door te werken aan een gelukkigere, meer verbonden stad, werken we ook aan een veiligere, duurzamere en aantrekkelijker stad.

Duurzaamheid als sociaal thema

"Duurzaamheid gaat voor het Team Stadsadviseurs over duurzaam met elkaar samenleven."¹⁶ Duurzaamheid is hier geen beleidsdoel of thema op zich. Bijvoorbeeld: een groenproject kan het vormen van een gemeenschap stimuleren. Zowel de gemeenschapsvorming als het groenproject kunnen hierbij het maatschappelijke doel zijn. Wat zeker is: voor veel inwoners geldt dat in een sociale stad mensen elkaar kennen en ontmoeten. En van daaruit werken ze samen aan de uitdagingen van alledag, die toevallig (ook) bijdragen aan een duurzame stad, zoals: vocht & tocht, zwerfval, gezond eten, reparatie, groen in de buurt, autodelen, stroom besparen, et cetera.

Langetermijnperspectief, taal

'Duurzaam' in de sociale zin gaat ook over robuustheid, toekomstgerichtheid, iets dat de tand des tijds kan doorstaan. Zoals de Omgevingsvisie omschrijft: Duurzaamheid is bij uitstek een thema van de lange adem. Dat aspect kan perspectief bieden als er elke paar jaar een nieuwe politieke wind waait, of als er grote verschillen ontstaan in snelheid, focus of kansen voor mensen om mee te doen. Daarbij gaat duurzaamheid niet over groen, ruimtelijke ontwikkeling of klimaat, maar over het vergroten van kansen voor mensen op een fijnere toekomst in de stad. Die betekenis van duurzaamheid raakt aan prioriteiten van een groot deel van de mensen in de stad.

Met begrippen als 'klimaatneutraal, energietransitie, emissieloos, circulair' en meer gangbare beleidstermen op het gebied van duurzaamheid, doen we daaraan geen recht.

Conclusies: welke overtuigingen bevat deze lens?

- Duurzaamheid is een instrument om mensen samen te brengen en doordat mensen elkaar ontmoeten ontstaan sociale initiatieven die bijdragen aan verduurzaming;
- Als meer mensen elkaar kennen is de kans op duurzame initiatieven groter;
- Segregatie en andere sociale uitdagingen staan duurzaamheidsambities (onbewust en onbedoeld) in de weg.

Vandaag: wat gebeurt er al vanuit deze lens?

Er is veel gemeenschapszin binnen wijken en buurten, waarin mensen met dezelfde (culturele) achtergrond elkaar vinden en voor elkaar zorgen. Daarnaast zijn er grote en kleine Haagse initiatieven op sociaal gebied. Enkele voorbeelden zijn: De Participatie Keuken zet in op de kracht van voedsel als universele taal¹⁷. Ze realiseert concrete verbinding tussen mensen door samen te koken en te eten. Meer dan 150 vrijwilligers zijn opgeleid tot Energiecoach en actief in de stad. Met een 'Wijk vol Waarde'¹⁸ hoeven bijstandsgerechtigden niet oneindig te blijven solliciteren, als ze vrijwilligerswerk voor de wijk doen, met duurzame verbindingen in de wijk als gevolg. Groene Matties bouwt aan gemeenschapsvorming rond het voedsellandschap in Zuidwest. Stichting Jacobahof zorgt voor buutplekken in de Schilderswijk West. En ook wijkbedrijven spelen een belangrijke rol in gemeenschappen, vooral na rampen als de explosie aan de Tarwekamp.

Advies: welke (voorbeeld)rol kan de gemeente nemen vanuit deze lens?

7. Geef ruimte aan sociaal initiatief

Duurzaamheid is een manier om nieuwe gemeenschappen te creëren. Als dat de manier van denken is, kan het thema bijdragen aan een gelukkigere stad, waarin we toewerken naar minder eenzaamheid of segregatie en mensen kunnen meedoen op manieren die hen passen. Mensen doen mee als ze zich uitgenodigd voelen, maar ook als er ruimte is om medemaker te worden van het wenkend toekomstperspectief. Concreet betekent dit dat de gemeente kan attenderen op mogelijkheden, kan stimuleren om in beweging te komen, en bewust kan maken van urgentie en collectief belang. Ruimte die niet is ingevuld, nodigt automatisch uit tot meedenken over invulling. Omdat de stad vanuit sociaal perspectief zo divers is, ontkennen we de kracht van de stad als we proberen om hier op één en dezelfde manier vorm aan te geven.

Daarom is het afhankelijk van de buurt, wijk of mensen hoe dit vorm krijgt. Gebruik lessen van wat al goed gaat op het gebied van stadmaken, wijkbedrijven en sociale fondsen.

8. Spreek heldere taal, geef praktische handvatten

Als we willen dat duurzaam gedrag mogelijk wordt, of zelfs de norm, dan moet er brede bewustwording ontstaan over hoe mensen mee kunnen doen en welke betekenissen het begrip heeft.

Dat start met communicatie en voorlichting, bijvoorbeeld via lopende initiatieven als de campagne Groen Bezig of de samenwerking met Duurzaam Den Haag. Abstracte gemeentelijke doelen kunnen vertaald worden naar concrete handvatten op wijk- of buurniveau, zodat mensen begrijpen waar het over gaat en het dichtbij genoeg voelt om in beweging te willen komen. Dat maakt deelname laagdrempelig. Tot 'klimaatneutraal' kunnen mensen zich moeilijk verhouden. Tot een regenton in de achtertuin wel. Hierin kan de gemeente zichtbaar een voorbeeldrol nemen. Door de voorbeeldrol die al wordt vervuld (bijvoorbeeld met een elektrisch wagenpark, vegetarische lunch als standaardoptie in de kantine of een klimaatneutraal inkoopbeleid) uit te breiden én uit te dragen.

9. Neem een rol in actieve gemeenschapsontwikkeling

Breng mensen samen, zonder ander doel dan dat. Iedereen heeft kwaliteiten, kennis, ervaring en talenten. Mensen samenbrengen en leren wat iemand kan bijdragen, vormt de basis voor initiatief met eigenaarschap en duurzame verandering tot gevolg. Stel gemeenschapsontwikkelaars aan, daar waar dit niet spontaan gebeurt¹⁹. Zorg daarbij voor voldoende ontmoetingsplekken, zowel in maatschappelijke gebouwen (scholen, wijkcentra) als in de openbare ruimte.

Maakruimte: hoe kan de stad meedoen vanuit deze lens?

Ken jij je buren? En de buren daarnaast? En voel jij je verbonden met je buurt, wijk, of met de stad? Samenleven is en blijft een gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle mensen in Den Haag. Want als we de ander niet kennen, weten we ook niet wat we elkaar te bieden hebben.

Een ander willen helpen is een diep menselijke behoefte, die in ieder van ons (verborgen) zit. En groen is dan soms slechts een excuus om aan te haken bij een gemeenschap. Want ergens bij willen horen is een andere behoefte die we met elkaar delen. En als we het zo bekijken; is duurzaamheid in Den Haag in potentie dan niet gewoon een universele taal om mensen aan elkaar te verbinden?

Juist daar waar iets of iemand 'anders' is, vinden we vaak onze inspiratie en inzichten. Wie zoek jij hiervoor op?

De praktische stad

Afbeelding 8: Bewoners steken de handen uit de mouwen bij het aanleggen van geveltuintjes

Duurzame doelen zijn abstract en te vaak ontbreekt de menselijke maat en praktische hulp die eigen actie mogelijk maakt. Zet daarom vaker de meewerkende ambtenaar in in plaats van subsidie, pas taalgebruik aan en zet succesvolle voorbeelden in de schijnwerpers.

Analyse: wat is de achtergrond van de Lens?

Een kleine ondernemer kan subsidie krijgen, maar niet de praktische hulp die hij zo graag krijgt. Moeizame procedures, veel loketten. Veel verantwoording en rapporteren. En abstracte doelen die heel ver weg lijken.

Weten waar je aan toe bent

Zowel vanuit Europa, de landelijke overheid als de gemeente worden grote ambities uitgesproken: Den Haag klimaatneutraal in 2030, Nederland volledig circulair in 2050, Europa 55% minder CO2 in 2030. De veelheid aan onderwerpen en ambities maakt het voor veel bewoners en ondernemers lastig om te weten waar ze aan toe zijn of waar ze morgen zelf actie op kunnen ondernemen. Ze hebben vooral behoefte aan medestanders; burens of collega's om mee samen te werken. En een gemeente die consistent en betrouwbaar is. Een gemeente als partner, die zich niet laat leiden door tijdelijke hypes of kortlopende subsidies, maar die koersvast is en weet wat ze op de lange termijn wil bereiken. Zo ontstaat duidelijkheid.

Handelingsperspectief, menselijke maat

Als mensen weten waar ze aan toe zijn, is dat de basis voor mogelijke actie. Vervolgens is er duidelijkheid nodig over wat de mogelijkheden zijn, wat concrete handvatten zijn. Wat een aanpak is die aansluit bij het dagelijks leven of de praktijk van een ondernemer. Mensen willen graag weten: wat kan ik nú doen? In mijn huis, mijn straat, mijn wijk, mijn bedrijf? Daarom kan het praktisch aspect richting een duurzamere toekomst in Den Haag niet ontbreken. Een stad die zorgt voor maatwerk, ondersteuning en een aanpak die past bij de schaal van het dagelijks leven. Duurzaamheid langs de menselijke maat.

Praktische hulp

Den Haag bruist met initiatiefrijke bewoners en ondernemers. Overal in de stad zetten mensen zich in voor een groenere en eerlijkere toekomst. Ze leggen buurtmoestuinen aan, starten afvalscheidingsprojecten, delen auto's en besparen energie met hulp van energiecoaches²⁰. Stuk voor stuk inspirerende voorbeelden. In de praktijk blijkt het echter niet eenvoudig om goede plannen om te zetten in concrete acties. Hulp is dan essentieel. Het zou zonde zijn als die goede ideeën en initiatieven verloren gaan in een gebrek aan ondersteuning, wirwar van regels of hobbels in de uitvoering.

In een praktische stad weten bewoners en ondernemers waar ze hulp kunnen vragen. En moet hulp er snel en effectief zijn, vanuit gelijkwaardigheid. Subsidie is daarbij vaak tijdrovend, bureaucratisch en niet (snel) effectief.

Conclusies: welke overtuigingen bevat deze lens?

- De abstractie in het thema duurzaamheid zit praktische verandering in de weg;
- Een koersvaste gemeente en de menselijke maat in maatregelen maken initiatief mogelijk;
- Er zijn veel mogelijkheden voor actie, maar er is weinig praktische hulp op maat.

Vandaag: wat gebeurt er al vanuit deze lens?

Op het vlak van de praktische stad gaat er al ongelofelijk veel goed. Startende initiatieven krijgen subsidie en hulp van duurzaamheidsmedewerkers. Tijdens de jaarlijkse Klimaatweek krijgen zoveel mogelijk succesvolle initiatieven een podium. Ook werken initiatieven samen met de gemeente in een Haags Klimaat akkoord. Groen Bezig is een gemeentelijke campagne die heldere taal spreekt. Duurzaam Den Haag maakt ondersteuning praktisch en simpel. Ambtenaren in vergroening hebben soms een vrije rol die impact maakt bij initiatief.

Advies: welke (voorbeeld)rol kan de gemeente nemen vanuit deze lens?

10. Van subsidie naar meewerkende ambtenaar

Evalueer subsidieregelingen: subsidies worden vaak als instrument ingezet voor hulp bij verduurzaming. Het is belangrijk om regelingen te evalueren; waar liepen deelnemers tegenaan, was de regeling effectief? Kijk hierbij (vooral) ook naar mensen die niet meededen aan de regeling. Welke drempel ervoeren zij, waarom kozen ze ervoor de 'hulp af te slaan'?

Afbeelding 9: Gratis koffie en een krant tijdens de NAVO-TOP

Stimuleer de meewerkende ambtenaar: in plaats van subsidies kan hulp worden verleend door specialisten uit te lenen voor concrete hulp. Geen geld maar handen. Dit zorgt voor minder verantwoording, kan snel starten en is per definitie op maat. Succesvolle voorbeelden zoals zon op schooldaken geven reden voor vaker inzetten van de 'meewerkende ambtenaar'. Deze persoon kan ook zichtbaar zijn in de wijken. Wat de rol verder versterkt.

11. Pas taalgebruik aan

Pas taalgebruik (verder) aan: de manier waarop mensen worden geïnformeerd over duurzaamheid is essentieel. Door taalgebruik aan het dagelijks leven van bewoners en ondernemers, komt de focus op dat wat mensen écht belangrijk vinden: comfort, kosten, gezondheid en geluk. Maak waar mogelijk duidelijk wat het oplevert, ook financieel.

Maak een verhaal per wijk: één stadsnarratief is een illusie gebleken, daarvoor zijn de verschillen tussen wijken te groot. Een narratief per wijk werkt wel, want dat is het schaalniveau waarop verandering begrijpelijk en tastbaar is. Maak het verhaal klein en persoonlijk, met concrete voorbeelden zoals een schone straat.

12. Zet succesvolle voorbeelden in de schijnwerpers

Maak succesvolle voorbeelden zichtbaar, beloon ze en creëer massa. Door succesvolle initiatieven zichtbaar te maken en een podium te geven, wordt een breed publiek geïnspireerd en aangestoken. Zo groeit het vertrouwen dat verandering mogelijk is, en dat iedereen daarin een rol kan spelen. Denk hierbij aan het breed delen van successen van initiatieven binnen het Haags Klimaat akkoord via de Klimaatburgemeesters en sleutelfiguren in de wijk.. Bundel de krachten met partners in de stad voor betere zichtbaarheid.

Maakruimte: hoe kan de stad meedoen vanuit deze lens?

Hoe kan je meedoen? De een heeft hiervoor misschien een schep of hark nodig, de ander iemand die even meedenkt. Wat heb jij nodig om jouw groene ambitie waar te maken?

En wat heb jij te bieden voor een initiatief van een ander? Zou je bereid zijn je kennis of vaardigheden te delen als dat iets goeds oplevert voor de stad?

Afbeelding 10: Informatiemarkt Moerwijk

Tot slot

De vier lenzen vormen de aanzet tot een stadsverhaal. Ze vormen een start van een gesprek in de stad en met de stad, naast allerlei samenwerkingen die er tussen gemeente en bewoners/ ondernemers al lopen. Geen eindpunt. Laat de lenzen een uitnodiging zijn om met elkaar de dialoog aan te gaan in de stad. Verklaren de lenzen mijn blik op de stad, geven ze de juiste richting aan keuzes in de stad? En: van welk stukje voel ik me ook eigenaar en waarom?

Onze adviezen

De adviezen aan de gemeente binnen de lenzen sluiten aan bij de beleving van de bewoners en ondernemers in de stad. De adviezen zijn geen poging tot compleetheid. Er is volop ruimte om andere keuzes te maken. We vragen de stad om deze adviezen met elkaar te bediscussiëren, omdat ze opgesteld zijn vanuit het perspectief van inwoners en ondernemers in Den Haag. De adviezen sluiten aan bij de vijf cruciale taken die een overheid te vervullen heeft in transities (bijlage 2).

Samen leren

Cruciaal onderdeel van werken in transities is leren. Als centrale speler in vele transitie in de stad, is de gemeente bij uitstek de speler die het leren kan stimuleren, zichtbaar kan maken en kan institutionaliseren. Wij roepen de gemeente op deze rol te omarmen en vorm te geven samen met partijen en netwerken in de stad die hier al op sturen, zoals het Haags Klimaat Akkoord, Haags Klimaat Beraad en de Klimaatburgemeesters.

Start van debat

We nodigen de stad en de gemeente uit om de raadsverkiezingen van 2026 te gebruiken om de adviezen te bediscussiëren: om met elkaar het debat aan te gaan over de keuzes binnen het thema duurzaamheid. Want het einde van de volgende raadsperiode, het jaar 2030, is zowel voor Den Haag als stad, als voor Nederland en Europa een belangrijk ijkmoment voor eerdere afspraken. De ambities voor Den Haag klimaatneutraal, Nederland 50% circulair en Europa 55% CO2 reductie liggen allemaal in 2030²¹. Het TSa neemt graag deel aan het debat.

Bijlagen

Bijlage 1 - Proces verantwoording

Doorlopen proces

De onderzoeksvraag die door het TSa is geformuleerd:

“Welk gezamenlijk stadsverhaal voor duurzaamheid bindt Den Haag en welke voorbeeldrol kan de gemeente spelen in het realiseren van dit verhaal?”

Beoogd effect & resultaat van de adviesvraag

Meer inzicht in de verschillende betekenissen van het begrip duurzaamheid, en in de diepere lagen onder deze betekenissen. Welke verlangens of overtuigingen maken dat een betekenis voor iemand leidend is? Dit maakt dat de gemeente de taal van de stad beter leert kennen en spreken.

Het verbinden van deze overtuigingen of verlangens, leidt tot een aanzet voor een gezamenlijk gedragen stadsverhaal. Een verhaal waarvan mensen denken en voelen: dit gaat ook over mij. Op die manier wordt duurzaamheid meer dan een politiek standpunt of een verplichting vanuit de overheid.

Dit verbonden verhaal is een kapstok voor de afzonderlijke beleidsstukken en -afdelingen die elk een positief stukje bijdragen aan duurzaamheid.

We zijn ons er als TSa van bewust dat er veel beleidsstukken en ook 44 wijkagenda's zijn waarin duurzaamheid aan bod komt. Om hier snel inzage in en overzicht van te krijgen starten we het eerste adviestraject met enkele interviews binnen de organisatie.

Op basis van het verhaal, is de gemeente in staat om – waar zij dat mogelijk en wenselijk acht - haar prioriteiten aan te scherpen of investeringen te verschuiven, passend bij het verhaal van de stad. Dat maakt het mogelijk dat de gemeente een voorbeeldrol vervult in de uitvoering van haar duurzaamheidsverhaal van de stad.

Wat is het beoogde resultaat van het advies? Een aanzet voor een gezamenlijk gedragen duurzaamheidsverhaal van de stad. Met op basis daarvan een advies over de voorbeeldrol van de gemeente Den Haag hierbinnen.

Aanpak

De vraag gaat over twee deelthema's:

1. De aanzet tot een gezamenlijk stadsverhaal voor duurzaamheid dat de stad bindt
2. De voorbeeldrol van de gemeente in het realiseren van dit verhaal

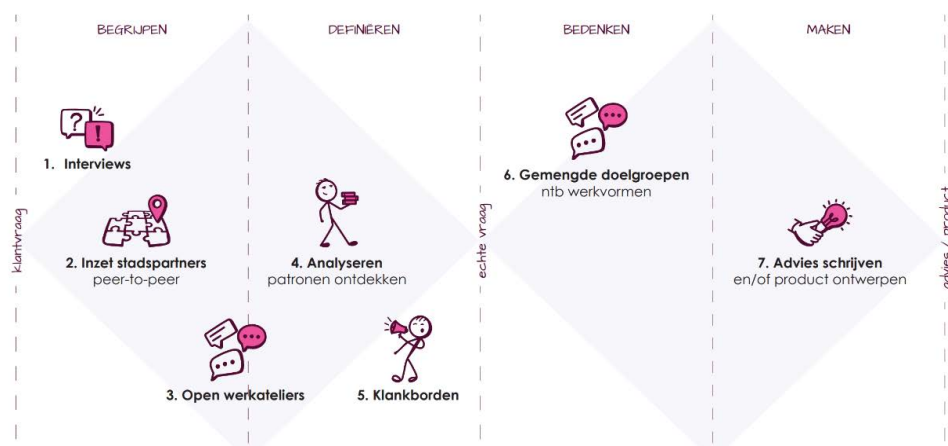
De volgorde is bewust gekozen: er is eerst behoefte aan meer helderheid over een gezamenlijk stadsverhaal, waarna de voorbeeldrol van de gemeente hierop kan aansluiten.

NB: bij het opstellen van de Ontwerp Omgevingsvisie is een verhaal van de stad gemaakt. Wij zoeken de verdieping op dit verhaal op duurzaamheidsgebied. Het verhaal vanuit de omgevingsvisie en de daarvoor verkregen input, kan de start van het stadsverhaal over duurzaamheid zijn.

Als proces volgen we de Double Diamond methode (afbeelding 11):

- Begrijpen – van de definities die er zijn en hoe zich dit uit in de leefwereld
- Definieren – welke gezamenlijkheid hier in potentie achter schuilt
- Bedenken – wat we hier dan voor kunnen ontwerpen
- Maken – van het ontwerp & advies

De stappen Begrijpen en Bedenken doen we in co-creatie met de stad. De stappen Definieren en Maken zijn interne TSa-stappen, met de ambtelijke commissie als klankbord.

Afbeelding 11: Double Diamond Methode

Aanwezigen/deelnemers

Ambtelijke begeleidingscommissie Gemeente Den Haag:

- Expert Stedenbouw
- Expert Landschap, ACOR
- Expert Planologie
- Senior Strategisch Programmamanager
- Hoofd Bureau Stadsdelen en Wijken
- Senior opgavemanager Werkplaats Strategie, Kennis & Innovatie

Interviews:

- Voorzitter & Directeur, Binnenstad Den Haag
- Oprichter, Spinozahof
- Expert Planologie, Gemeente Den Haag
- Manager, MKB Den Haag
- Communitybuilder Cirkelstad & directeur Hollandhoutland
- Klimaatburgemeester/ Autodelen Laak
- Manager Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, ADO Den Haag
- Directeur, Communityplus
- Professor of Future Urban Systems, Haagsche Hogeschool
- Klimaatburgemeester
- Communicatieadviseur, Groen Bezig!/Gemeente Den Haag
- Programmamanager toekomstbestendig bouwen, Gemeente Den Haag
- Directeur-bestuurder, Duurzaam Den Haag
- Voorzitter, Haags Klimaatberaad
- Medewerker, Gemeente Den Haag/Stadslandbouw Nederland

Peer-to-peer interviews (afnemers)

- 2 Klimaatburgemeesters
- Communityplus
- Autodelen Laak
- Cirkelstad/Hollandhoutland
- Gemeente Den Haag/ Stadslandbouw Nederland
- Duurzaam Den Haag

Werkatelier 27 mei, Theater Dakotha, Zuid-West

- Adviseur Facility Management, Green Business Club Beatrixkwartier
- GGD Haaglanden
- Energiecoach algemeen
- Energiecoach Moerwijk
- Energiecoach Laak
- Expert Stedebouw, Gemeente Den Haag
- Senior Communicatieadviseur, Groen Bezig!/Gemeente Den Haag
- Senior Communicatieadviseur, Groen Bezig!/Gemeente Den Haag
- Social Designer, Twynstra Gudde
- Oprichter en initiatiefnemer, de Ruilbank
- Stadsadviseur Stedelijke kwaliteit, Gemeente Den Haag/Mixst Urbanisme
- Stadsadviseur Publiek Domein, Gemeente Den Haag/Kickstad
- Planoloog & Secretaris Stadsadviseurs, Gemeente Den Haag
- Beleidsadviseurs Duurzame Stedelijke Ontwikkeling, Gemeente Den Haag

- Projectleider buurtteams, Duurzaam Den Haag
- Ontwerpendenker & procesregisseur, Kickstad

Werkatelier 28 mei, Hybrid Offices, Statenkwartier

- Oprichter en CEO, Sox2Sox
- Klimaatburgemeester
- Projectleider duurzaamheid ADO Den Haag
- Social Designer, Twynstra Gudde
- Sustainability Lead FM NL, NN Group NV
- Oprichter en Initiatiefnemer, de Ruilbank
- Secretaris, Stichting Wijkoverleg Zorgvliet
- Klimaatburgemeester
- Stadsadviseur Stedelijke kwaliteit, Gemeente Den Haag/Mixst Urbanisme
- Planoloog & Secretaris Stadsadviseurs, Gemeente Den Haag
- Hoofd Bureau Stadsdelen en Wijken, Gemeente Den Haag
- Programmamanager Duurzame Stedenbouw en Landschap, Gemeente Den Haag
- Projectleider buurtteams, Duurzaam Den Haag
- Ontwerpendenker en procesregisseur, Kickstad
- Adviseur Duurzaamheid/Secretaris stuurgroep duurzaamheid, Gemeente Den Haag

Bijlage 2 - Adviezen en transitietaken gemeente

De transformatieve overheid

Den Haag staat voor samenhangende transities (klimaat, gezondheid, sociaal, ruimte). Die vragen meer dan losse projecten: ze vragen richting, ruimte en resultaat. Het inzicht groeit dat overheden in transities vijf kerntaken hebben:

- 1) Richting geven: duidelijke koers kiezen & sturen op publieke waarden
- 2) Governance creëren: een passend sturingsarrangement kiezen & mandaat geven
- 3) Het nieuwe stimuleren: experimenteren & opschalen
- 4) Het onduurzame destabiliseren: gerichte afbouw & normstelling
- 5) Interne structuren en capaciteiten ontwikkelen: lerend, meewerkend & adaptief optreden

Adviezen bezien vanuit een transitie bril

Deze vijf kerntaken vormen de ruggengraat onder de vier lenzen in dit advies. Hierna maken we voor elke lens zichtbaar hoe Den Haag vanuit de lens gezien richting kan kiezen, governance kan organiseren, het nieuwe helpt groeien, het oud geleidelijk afbouwt, en eigen capaciteit kan ontwikkelen. Zo kan de stad sturen naar een eerlijk, uitvoerbaar en gedragen pad door de transitie waarvoor ze staat.

#	Actie (Tsa)	Richting geven	creëren	Het nieuwe stimuleren	Oud destabiliseren	Interne capaciteit
1	GROEN: Vergroen waar de impact het grootst is (armste & warmste)	✓ normatief kiezen voor gezondheid & rechtvaardigheid	✓ meerjarig programma, breed draagvlak		✓ ruimte hervreiden ten koste van auto	
2	GROEN: Groene 'acupunctuur' & vliegende brigade		✓ tijdelijk arrangement voor snel schakelen	✓ tastbare ervaringen, leren in de praktijk		✓ 'vliegende brigade' als organisatievorm
3	GROEN: Help vergroeningsinitiatief (loket, materialen)		✓ loket met mandaat	✓ praktische hulp en belonen zelfwerk		✓ uitvoeringscapaciteit dichtbij wijk
4	GEZOND: Zet in op schone lucht (zones, OV, isolatie)	✓ koers op gezondheid & emissievrij	✓ integraliteit met corporaties/OV		✓ emissiezones & normering	
5	GEZOND: Zet beheergelden bewust ongelijk in	✓ rechtvaardigheid boven gelijkheid	✓ herverdelingsarrangement		✓ breken met 'gelijke verdeling' als norm	
6	GEZOND: Help gezondheidsinitiatief + 'scanner'		✓ zichtbaar & meetbaar maken	✓ ruimte voor buurtmoestuinen e.d.		✓ data/monitor & procesbegeleiding
7	SOCIAAL: Geef ruimte aan sociaal initiatief		✓ spelregels voor mede-makers	✓ activeren & eigenaarschap		✓ community developers/mediators
8	SOCIAAL: Heldere taal & praktische handvatten	✓ expliciteren van publieke waarden		✓ gedragsverandering via begrijpelijkheid	✓ breken met 'zo doen we dat altijd'	✓ schrijf-/communicatie-competenties
9	SOCIAAL: Actieve gemeenschapsontwikkeling		✓ rolverdeling & ontmoetingsplekken	✓ bouwen aan sociale netwerken	✓ werken vanuit 'niets doen'	✓ rol 'gemeenschapsontwikkelaar'
10	PRAKTISCH: Van subsidie → meewerkende ambtenaar		✓ ander stuurarrangement	✓ directe inzet expertise & handen	✓ stoppen minderen van subsidies	✓ nieuwe functieprofielen/mandaat
11	PRAKTISCH: Pas taalgebruik aan + wijknarratieven	✓ koers per wijk (waarden)		✓ adoptie & lokale legitimatie		✓ narratief- & datavaardigheden
12	PRAKTISCH: Zet succes in de schijnwerpers			✓ opschalen via zichtbaarheid		✓ kennisdeling/ritme van leren

Bijlage 3 - Bronnen

Eindnoten

1. Braams et al. (2021) Legitimizing Transformative Government <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2210422421000241>
 2. Natuur en Milieufederatie Zuid-Holland, Hoe groen zijn de Zuid-Hollandse gemeenten?, 7 december 2018. Beschikbaar via: <https://milieufederatie.nl/wp-content/uploads/sites/14/2019/02/20181207-Hoe-groen-zijn-gemeenten-ZH.pdf>
 3. Kluck, J., Klok, L., Solcerová, A., Kleerekoper, L., Wilschut, L., Jacobs, C. & Loeve, R. De hittebestendige stad: een koele kijk op de inrichting van de buitenruimte. Hogeschool van Amsterdam, mei 2020. Beschikbaar via: <https://milieuplatform.nl/wp-content/uploads/2020/05/De-hittebestendige-stad.pdf>
 4. Gemeente Den Haag, Den Haag gaat versteende wijken fors vergroenen, 27 januari 2025. Beschikbaar via: <https://www.denhaag.nl/pers/den-haag-gaat-versteende-wijken-fors-vergroenen/>
 5. Hiemstra, J.A., de Vries, S. & Spijker, J.H. Groen en wonen: de meerwaarde van groen in de stedelijke omgeving. Wageningen University & Research, Beschikbaar via: https://www.ivn.nl/app/uploads/2023/04/factsheet_groen_en_wonen.pdf
 6. Hurst, A. Parijs toont hoe Europese steden zich moeten aanpassen op de extreme hitte van de toekomst. Het Financieele Dagblad, 11 augustus 2025. Beschikbaar via: <https://fd.nl/samenleving/1562420/parijs-toont-hoe-europese-steden-zich-moeten-aanpassen-op-de-extreme-hitte-van-de-toekomst>
 7. Verkeerskunde, Auto's rijden minder, zijn groter en leger, 23 februari 2023. Beschikbaar via: <https://www.verkeerskunde.nl/artikel/autos-rijden-minder-zijn-groter-en-leger>
 8. Zie voor gemeentelijk groenloket: <https://www.hethaagsegroen.nl/>
 9. Programmteam GGDH, Gelijke kansen op gezondheid. GGDH, november 2024. Beschikbaar via: https://gezondengelukkigdenhaag.nl/wp-content/uploads/2024/11/Gelijke-kansen-op-gezondheid_digitaal_def-compressed.pdf
 10. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), Bevolking - Regionaal. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 22 augustus 2024. Beschikbaar via: <https://www.vzinfo.nl/bevolking/regionaal>
 11. Gemeente Den Haag, Concept Omgevingsvisie Den Haag 2050, Thuis in een groene metropool aan zee, 13 juni 2025. Beschikbaar via: https://denhaag.raadsinformatie.nl/modules/13/overige_bestuurlijke_stukken/1052043?parent_event=1259783
 12. The Positive Lab, Rebel en Fakton i.o.v. Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Sociale Duurzaamheid – kwaliteit tussen de stenen; sociale en maatschappelijke voorzieningen voor leefbare stads delen. 2024. Beschikbaar via: <https://www.volkshuisvestingnederland.nl/binaries/volkshuisvestingnederland/documenten/publicaties/2024/11/26/cop-sociale-duurzaamheid/Grootschalige+woningbouwgebieden+Werkboek+Sociale+Duurzaamheid.pdf>
 13. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving. (2025). Te heet onder onze voeten. <https://www.raadrvs.nl/adviezen/t/te-heet-onder-onze-voeten>
 14. Arcadis, De Gezonde Stad Index 2024. 2024. Beschikbaar via: <https://www.arcadis.com/nl-nl/inzichten/perspectives/europe/netherlands/gezonde-stad-index-2024>
 15. Kalthoff, H., Opgroeien en opvoeden in armoede. Over de leefsituatie van kinderen in armoede en de gevolgen. Nederlands Jeugdinstituut, 2021. Beschikbaar via: <https://www.nji.nl/publicaties/opgroeien-en-opvoeden-in-armoede> * [1] (<https://www.nji.nl/publicaties/opgroeien-en-opvoeden-in-armoede>)
-

16. Interviews TSa adviesvraag 1: duurzaamheid; Community Plus, Autodelen Laak

17. Participatie Keuken, Participatie Keuken. Beschikbaar via: <https://www.participatiekeuken.nl/>

18. Redactie Trouw, Frisse blik op bijstandsgerechtigden loont – want wie waardering krijgt, zal zich eerder van waarde tonen. 9 mei 2025. Beschikbaar via: <https://www.trouw.nl/opinie/frisse-blik-op-bijstandsgerechtigden-loont-want-wie-waardering-krijgt-zal-zich-eerder-van-waar-de-tonen~bcbbf7c75/>

19. Deze methode heet Asset Based Community Development ofwel ABCD.

20. Duurzaam Den Haag, Projecten, Beschikbaar via: <https://duurzaamdenhaag.nl/projecten>

21. Carbon Lab, Group A, Aveco de Bondt, Environmental Legislation for the construction industry, 18 december 2024, Beschikbaar via: <https://groupa.nl/news/tijdelijk-milieuwetgeving-voor-de-bouwsector/>

